

Over de toekomst van Europa, de neergang van Amerika en de betekenis van de bijbel . Gesprek met Geert Mak

door Thijs Broer

In 1999, op de boot van Odessa naar Istanbul, legde Geert Mak de laatste hand aan 'De eeuw van mijn vader', waarin hij de geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw verweefde met het verhaal van zijn familie. In die dagen was Mak op reis door Europa om de balans op te maken van Europa aan de vooravond van de nieuwe eeuw. In het verslag van zijn omzwervingen, een serie dagelijkse stukjes op de voorpagina van NRC Handelsblad, liet hij de Europese geschiedenis zien door de ogen van de gewone mensen die hij onderweg ontmoette. Tijdens de overtocht over de Zwarte Zee, op weg naar de kust van klein-Azië, kreeg langzaam het plan gestalte er een boek over de Europese geschiedenis van te maken, dat meer moest worden dan een bundeling artikelen. Het resultaat, een imposant boekwerk van meer dan twaalfhonderd pagina's, verscheen eerder dit jaar onder de titel 'In Europa'. Vrienden en critici verwachtten dat het boek lang niet zo'n succes zou worden als 'Hoe God verdween uit Jorwerd' (1996) of 'De eeuw van mijn vader' (1999). Veel te dik, dachten ze, en het gaat nog over Europa ook: dat interesseert geen mens.

In het voorjaar trok Mak als een soort zendeling het land in om in bijna veertig lezingen het boek onder de aandacht te brengen. Kort daarna werd 'In Europa' tot ieders verbazing een bestseller: onlangs ging het tweehonderdduizendste exemplaar over de toonbank. Ook vanuit het buitenland is er grote belangstelling: het boek wordt in vijf andere Europese landen vertaald. Zo is Mak erin geslaagd om, tegen alle verwachtingen in, een breed publiek te interesseren voor Europa. De wereld van Geert Mak, geboren in een gereformeerd domineesgezin in het Friese Hardegarijp, is steeds groter geworden, van Hardegarijp tot het roerige Amsterdam, van het kleine Jorwerd tot het wijde Europa.

In zijn werkkamer, met een fraai uitzicht over een Amsterdamse gracht, zegt Mak dat hij het succes van 'In Europa' nooit had verwacht. 'Ik vond dat het boek er moest komen, en snel ook, omdat de mensen zo weinig bij Europa betrokken zijn. Dat het zo zou aanslaan had ik nooit gedacht. Blijkbaar is de belangstelling er wel degelijk, als je de goede toon weet te treffen.' 'In Europa' is geschreven vanuit de overtuiging dat Nederland niet moet wegzinken in een geborneerd provincialisme, maar oog moet hebben voor de wereld buiten de grenzen, die steeds meer doordringt in het dagelijks leven. Daarin speelt Europa een bepalende rol, terwijl de Europese burger zich steeds meer van de politiek lijkt af te keren.

Kwam u aan het eind van uw reizen door Europa hoopvol terug, of juist niet?

'Ik was zorgelijker gestemd, en ook een beetje nijdig, door de optimistische kijk die sommige Europese propagandisten ons voorspiegelen. Sommige politici doen alsof de uitbreiding zo even uit onze mouw schudden. Een Nederlandse minister zei dat Roemenië in 2007 wel zover was dat het bij Europa kan. Denk eens na: Roemenië is het op een corruptste land van de wereld. Maar afgelopen zomer heb ik tweeëneenhalve maand door Amerika gereisd. Daardoor ben ik weer wat optimistischer over Europa gaan denken. Vergeleken bij Amerika is Europa waarachtig toch een succesvol moderniseringsproject. Als je door Amerika reist merk je dat dat land ergens in de jaren zestig stil is blijven staan. De wegen rond grote steden zijn vaak zo slecht als ze waren in de DDR. Alle bruggen zijn constructies uit de jaren dertig. Het openbaar vervoer is een ramp. Vijftien jaar geleden ben ik ook in de VS geweest. Er was niets veranderd. En de mentaliteit:

Amerika zit muurvast in het twintigste-eeuwse denken van economische groei en onbeperkte hulpbronnen. De milieutechnologie loopt hopeloos achter. Ik had het gevoel dat ik door het Engeland van de jaren vijftig reed: een imperium waar de barsten van het verval zichtbaar zijn geworden.'

Er wordt wel gezegd dat Europa beter toegerust is op de eenentwintigste eeuw dan Amerika.

'Absoluut. Amerika heeft een enorme militaire macht – daar zijn ze heel goed in. Maar in alle andere opzichten is Europa veel beter voorbereid op de nieuwe eeuw. De onderlinge verschillen, de diversiteit, dat is de grote kracht van Europa.'

Maar dat betekent niet dat Europa opnieuw een rol als wereldleider kan gaan spelen.

'De nieuwe eeuw wordt de eeuw van China. Dat hoeft niet eens zo verontrustend te zijn. Amerika ontwikkelt zich in een gevaarlijker richting dan China. Amerika is het land van Roosevelt, maar ook van de four wheel drive, die als goddelijk recht wordt gezien. Als Bush weer de verkiezingen wint is dat een ramp, en zal Europa nóg meer haar eigen koers moeten bepalen. Amerika is een zinkend imperium, waar we als de sodemieter bij weg moeten roeien.'

Tegelijkertijd is Europa in veel opzichten hopeloos verdeeld. Bestaat er langzamerhand zoiets als Europees burgerschap?

Hier en daar begint er een kiem van te ontstaan. Bijvoorbeeld na de aanslagen in Madrid, in maart, toen in heel Europa werd geprotesteerd. Opeens kwamen de Europeanen in beweging, en was het niet meer een louter Spaanse zaak. Dat was ook te zien aan het begin van de oorlog in Irak. In alle Europese landen was een grote meerderheid tegen het optreden van de Amerikanen. Dat was een Europees gevoel. Maar zoiets als het Amerikaans burgerschap – de Toqueville schreef daar al over aan het begin van de negentiende eeuw – heeft in Europa nooit bestaan, en het is de vraag of het ooit zal komen. Aan de andere kant: zulke ontwikkelingen kunnen heel snel gaan. In Frankrijk sprak in 1850 tweederde van de bevolking nog geen Frans. Toch ging dat land twee generaties later als één natie de Eerste Wereldoorlog in. Maar hoe het ook zij, als er een Europees burgerschap ontstaat, staat het nu nog aan het begin.'

Als EU-voorzitter organiseert Balkenende debatten over Europese waarden. Heeft dat zin?

'Op zichzelf vind ik het goed dat er een debat over normen en waarden gevoerd wordt. We leven in een wereld die internationaal is geworden, in een stedelijke, dynamische samenleving waar andere normen en waarden nodig zijn dan in de onveranderlijke samenleving waar we uit voortkomen. Daar moet over gesproken worden. Maar ik vind het erg abstract en irrelevant om het debat nu in Europees verband te voeren. Veel andere kwesties zijn veel urgenter, zoals de verhouding tussen Europa en de nationale staten, of de organisatie van de EU. Europa bevindt zich in een vliegende storm, de Unie dreigt uit zijn voegen te barsten. Dan is het alle hens aan dek. Je bent ver van de wereld als je het er op zo'n moment over wil hebben waar je eigenlijk met z'n allen in gelooft: alsof je terwijl de storm opsteekt lekker theologisch gaat zitten exerceren over het bijbelboek Genesis.'

Door de mogelijke toetreding van Turkije dringt de vraag zich wel op waar Europa voor zou moeten staan, en waar de Europese grenzen zouden moeten liggen.

'Rüdiger Safranski, de Duitse filosoof, heeft een goed uitgangspunt. De Europese identiteit is gecompliceerd, zegt hij. De kern van Europa bestaat uit verschillen, niet uit overeenkomsten. Dat bepaalt de dynamiek. Aan de andere kant is er de Europese Unie: dat is een club. Als je praat over uitbreiding moet je bepalen wat de doeleinden van de club zijn. Als de club alleen maar bezig is de verkeersregels te harmoniseren kan ie voor mijn part tot Japan doorlopen. Een uitbreiding naar Turkije is een andere kwestie. Dan rijst de vraag of de nieuwkomer kan integreren. Een veelgehoord bezwaar tegen toetreding is dat Turkije een islamitisch land is. Maar in feite is Turkije zeer gesecculariseerd. Turkije kan de brug vormen tussen West-Europa en de arabische wereld. Het kan een baken zijn van de verlichte islam in een duistere fundamentalistische wereld. De discussie zou niet moeten gaan over Turkije als islamistische staat of het al dan niet christelijke karakter van Europa, maar over de vraag hoeveel de Unie aan uitbreiding kan hebben. De bezwaren tegen de toetreding van Turkije gelden ook tegen de toetreding van landen als Bulgarije en Roemenië. In die landen hebben vier generaties geleefd onder totaal verstatelijkte en gecorrumpeerde regimes. Het duurt decennia om daar iets aan te doen, maar daar hoor je niemand over. Dat vind ik een groter probleem dan de islam. Balkenende praat over normen en waarden in Europa, maar laat hem maar eens proberen een auto te exporteren van Nederland naar Hongarije zónder duizend euro smeergeld op zak. Dan komt ie niet ver. Nederland had als voorzitter van de Unie beter zijn schouders kunnen zetten onder de oprichting van opleidingsinstituten voor Oost-Europese ambtenaren. Al die landen zitten te springen om jonge mensen die anders met hun werk omgaan. Alleen als je die massaal opleidt kun je de corruptie in die ambtelijke apparaten werkelijk te lijf te gaan. Zo'n debat in de Ridderzaal over Europese waarden staat heel ver van de ruige realiteit in grote delen van Europa.'

Hoe zou dat debat over Europese waarden dan wel gevoerd moeten worden?

'Het debat wordt nu volledig bepaald door een West-Europees perspectief. De ervaringen van de Oost-Europeanen zijn tot nu toe volledig buiten beschouwing gebleven. Die mensen hebben hun hele leven met morele dilemma's gezeten. Voor ons zijn het voor tachtig procent theoretische problemen, voor hun is het dag na dag realiteit. Daar leer je van wat normen en waarden zijn, niet van een behaaglijk leventje in Kapelle, of gewichtige lezingen in de Ridderzaal. Bovendien vind ik eigenlijk dat Balkenende wat betreft normen en waarden weinig recht van spreken heeft, zolang deze regering asielzoekers met kleine kinderen die hier zes, zeven jaar gewoond hebben zonder genade de grens overzet. Over het besluit om troepen te sturen naar Irak wordt ook nog steeds geen debat gevoerd. Wat heeft deze regering bezielde om zomaar mee te doen aan dat Amerikaans avontuur? We hebben wel over mindere zaken een parlementaire enquête gehad. En intussen praat deze regering over normen en waarden. Dat is Nederlandse hovaardij, om het met een mooi bijbels woord te zeggen.'

Onder leiding van Giscard d'Estaing is maandenlang gewerkt aan een Europese grondwet. Er wordt nog steeds over gedebatteerd. Is dat een zinvolle onderneming?

'Deze constitutie is zo slecht dat je er niet mee voor de dag kan komen. Een grondwet moet enthousiasmeren, maar dit document is volstrekt onleesbaar. De kern van dit voorstel is gemaakt door en voor apparatsjiks. Het is een constitutie die vooral bevoegdheden verleent en verdeelt, maar die de burger nauwelijks beschermt tegen de overmacht van de staat. Wat betreft het democratisch gehalte van deze constitutie is het voor de meeste Europese landen een terugval naar vóór 1848. Bovendien straalt dit voorstel niets uit. De

Amerikaanse constitutie is een mooie tekst, dit is een opeenstapeling van compromissen. Nederland heeft er ook een schandelijke rol in gespeeld, door tijdens de top van Amsterdam en later ook in Nice niet te vechten voor afschaffing van het vetorecht van de lidstaten, dat nog steeds de boel verlamt. En nu komen we met een prutsdocument. Deze constitutie zal vrijwel zeker worden afgeschoten, en dat is maar goed ook. Ik hoop alleen wel dat Onze Lieve Heer ons tijd geeft voor het herstel van dit geklooi, dat wij ons deze crisis nog kunnen permitteren.'

Over Onze Lieve Heer gesproken: er is eindeloos over geruzied of er in de grondwet een verwijzing moest komen naar de christelijke wortels van Europa.

'Van die discussie komt alleen maar ellende. We hebben elkaar in Europa eeuwenlang de schedel in geslagen, juist vanwege het christendom. Daar hebben we van geleerd wat het belang is van de scheiding tussen kerk en staat. Laat dat dan zo zijn. Het is bovendien een schijndiscussie: alsof er één christendom bestaat. Het slavisch-orthodoxe geloof is van een heel andere soort dan het rooms-katholieke. En terwijl de kerken in het oosten in veel opzichten in de Middeleeuwen zijn blijven staan, heeft het West-Europese christendom de hele gang doorgemaakt naar Renaissance, Reformatie en Verlichting. Dat zijn wezenlijke verschillen.'

In West-Europa bestaat nog steeds het idee dat de rest van de wereld net zo seculier zal worden als de paar staten rondom de Noordzee, maar het tegendeel lijkt het geval. Door de toetreding van de Oost-Europese landen krijgt het orthodoxe geloof juist steeds meer te zeggen, ook in Brussel.

'Dat zullen we nog op allerlei onverwachte manieren gaan merken, niet alleen in kwesties van euthanasie en abortus, maar ook in de discussie over de toetreding van nieuwe staten. De stemverhoudingen zullen de komende jaren omslaan, of we willen of niet. In Polen wordt al gepraat over toetreding van de Oekraïne. Er ontstaat onvermijdelijk een Europa van verschillende snelheden. Dat gaat nog voor grote problemen zorgen. Men is veel te lichtvaardig aan deze uitbreiding begonnen. De consequentie is inderdaad dat we in 2007 Roemeense rechters moeten toelaten tot het Europese Hof. Ik weet niet of ik daar blij mee ben. Het zou me niets verbazen als er een enorme crisis ontstaat. Er is wel vaker gezegd: Europa is een fiets, zolang je niet stilstaat valt ie niet om. Maar over de uitbreiding wordt gezegd: met z'n vijftwintigen kun je niet eens bepalen in welk restaurant je 's avonds gaat eten.'

De Brusselse bureaucratie wekt steeds meer weerzin. Mensen voelen zich bedreigd door technocratische maatregelen die op grote afstand worden bedacht. Europese burgers voelen zich niet vertegenwoordigd. Hoe moet dat verder?

'Het treurige is: in de eenentwintigste eeuw zullen we nog met heimwee terugdenken aan de vredige laatste decennia van de twintigste eeuw. De Europese burgers krijgen met grote problemen te maken. In de hele wereld staat de democratie op de tocht. China ontwikkelt zich razendsnel, maar een rechtsstaat wordt het niet, en ook geen democratie. Binnen de Europese Unie hebben de meeste landen ook nauwelijks of geen democratische traditie, en dat kan ze niet veel schelen, zolang ze maar formeel een democratie zijn. Grote concerns zullen een enorme macht krijgen, en internationale criminele syndicaten ook. Tegelijkertijd krijgen de Europese burgers steeds meer te maken met idiote regelgeving. Amerikaanse staten als Californië of Oregon hebben in veel zaken meer autonomie dan Nederland, België of Duitsland. De Unie heeft wel richtlijnen voor de samenstelling van brood, maar een eigen defensie en een gezamenlijk buitenlands beleid, typisch federatieve taken, laat Europa schieten. Ten derde moet in alle West-Europese landen de verzorgingsstaat gesaneerd worden, omdat het

straks vanwege de vergrijzing niet meer te betalen is. Dat zijn allemaal ingrediënten voor een flinke volksofstand binnen en tegen de Europese Unie. Het is allemaal een gevolg van het feit dat Europa veel te lang een technocratisch project is gebleven. De band met de Europese burgers had veel eerder gesmeed moeten worden.'

Christelijke partijen in Europa zeggen hoopvol dat de christelijke oorsprong van Europa nu kan helpen bij het versterken van de eenheid.

'Als er iets de splitsende kracht is geweest, is dat het geloof wel. Er zijn enorme verschillen in de manier waarop het christelijke geloof beleden wordt. Dat raakt hele diepe cultuurkloven. Bovendien is er nog de verschuiving van het platteland naar de stad. Na de globalisering is dat de grootste culturele onderstroom van de laatste decennia. Volgens de VN leefde in 1960 tweederde van de wereldbevolking op het platteland, in 2025 zal tweederde van de wereldbevolking in de stad leven. Dat brengt enorme migratiestromen teweeg. Jane Jacob schrijft in haar nieuwst boek, *Dark Age Ahead*, dat dit net zo'n grote omwenteling is als toen de mensen van jager sedentair werden, zo'n twaalfduizend jaar geleden. Een deel van de integratieproblemen die aan de islam worden geweten gaan eigenlijk niet over de islam, maar over het conflict tussen het seculiere, grootstedse Nederland en boerendorpjes in Anatolië, vergelijkbaar met Staphorst hondervijftig jaar geleden. In plaats van krampachtig vast te houden aan de oude normen en waarden zullen we vormen moeten vinden om daarmee om te gaan. Bijvoorbeeld de Nederlandse tolerantie, het gedogen: dat was een fantastisch systeem, maar het past niet meer. Dat hoorde bij de stabiele, enigszins provinciale samenleving die Nederland tot voor kort was, waarin vreemdelingen getolereerd werden omdat mensen onder elkaar wisten hoe het hoorde. Als die samenhang wegvalt, bijvoorbeeld doordat de helft van de inwoners uit nieuwkomers bestaat, zoals in de grote steden, kun je niet meer gedogen, hoezeer ik dat ook betreur. Dan moet je een helder normensysteem ontwikkelen.'

Dat zegt Balkenende ook.

'In dat opzicht ben ik het wel met hem eens. Maar het is een achterhoedegevecht om de christelijke waarden te willen herstellen. Het lijkt op het proces dat aan de kant van de islam gaande is. In de islamitische wereld wordt geweldig geworsteld met de moderniteit. Sommigen vluchten in het verleden, zoals in de negentiende eeuw veel christenen in het geloof der vaders vluchtten. Het is niet toevallig dat de gereformeerden in 1880, 1890, in de tijd dat de telefoon werd uitgevonden en de treinen door het landschap begonnen te razen, naar de zeventiende terugverlangden. De moderniteit roept bijna altijd een fundamentalistische reactie op. Daarin hebben christendom en islam veel gemeen. Daarom ben ik uiteindelijk voor de toetreding van Turkije: dat zou een geweldige steun betekenen voor heel veel moslims, die ondanks de verschillen in godsdienst in wezen heel dicht bij ons staan.'

In 'In Europa' vertelt u ook het levensverhaal van Irfan Orga, die in zijn autobiografie beschreef hoe zijn familie in Istanbul volledig ontwricht werd door de Eerste Wereldoorlog. Wat mij opviel is hoe westers en kosmopolitisch dat Turkse gezin leefde in de jaren voor de oorlog.

'Dat is deel van de Turkse cultuur. Constantinopel was eeuwenlang een hoofdstad van Europa, terwijl wij nog in hutjes van klei woonden. De wereld van Irfan Orga was een westerse wereld. Het is niet waar dat Atatürk dat land in een keer gemoderniseerd heeft, zoals door veel mensen – ook door politici – wordt gedacht. Dat proces was al heel lang gaande.'

U zegt dus eigenlijk dat de christelijke wortels van Europa eerder worden gebruikt als wapen om Turkije buiten de Unie te houden dan dat het om een wezenlijk onderscheid gaat?

'Degenen die een passage over het christendom in de Europese Grondwet willen opnemen zijn vaak heel oprecht, zeker degenen in de hoek van de ChristenUnie. Ik hecht veel waarde aan hun oordeel, al ben ik het in dit geval niet met ze eens. Maar bij een figuur als Bolkestein, die het opeens óók over de christelijke oorsprong van Europa heeft, denk ik: hou toch op zeg. Je hebt altijd geroepen dat Europa seculier moest zijn, en nu moet het opeens christelijk zijn. Dat is politiek opportuniste, in de hetze tegen de islam. Waar het om gaat is dat we met deze worsteling met de moderniteit zullen moeten leren leven. We moeten met deze tijd zien om te gaan, zoals onze ouders met de crisis en de oorlog moesten omgaan.'

De vraag blijft dan: wat beweegt ons in de keuzes die we maken? In De eeuw van mijn vader schrijft u dat het geloof van uw vader, die dominee was, in de kern ging om de diepe verbondenheid met God en mensen. In Vrij Nederland zei u afgelopen jaar dat die passage eigenlijk ook ging over uzelf.

'Dat klopt. Dat gevoel van verbondenheid heb ik van mijn ouders meegekregen. Bij die keuzes gaat het om overgave. Aan het begin van de twintigste eeuw was dat een vanzelfsprekend levensgevoel. Mijn grootouders hebben een paar keer een kind verloren, en aanvaardden dat volledig als een beslissing Gods. Een van de kinderen werd ziek, kreeg hoge koorts, zei nog: als ik naar de hemel ga, wil Koos dan de ladder vasthouden? – Koos was de oudste broer – en stierf. Mijn grootmoeder kon dat nooit vertellen zonder tranen in haar ogen te krijgen, maar ze aanvaardde het volledig. In de loop van de twintigste eeuw zijn we dat vermogen kwijtgeraakt. De westerse mens heeft steeds meer het idee gekregen zélf te kunnen kiezen. Voor een deel was dat ook zo: er kwamen ook steeds meer keuzemogelijkheden. Zelfs over leven en dood: abortus en euthanasie. Keuzes die vrijheid gaven, maar ook grote verantwoordelijkheid. Die ontwikkeling is doorgeslagen. In de jaren tachtig waren er zelfs mensen die ziekte als een keuze zagen. 'Daar heb je voor gekozen', zeiden ze in bepaalde therapeutische kringen. Dat was totale hubris. In de eenentwintigste eeuw zullen we moeten leren accepteren dat we veel keuzes gewoon niet hebben.'

Het verschil is alleen dat de generatie van uw grootmoeder zich gesteund wist door het geloof. Veel mensen in deze tijd moeten het doen zonder die troostende gedachte.

'Ik denk dat mensen God zullen hervinden. Dat doen mensen altijd als hun de keuzes uit handen worden geslagen. In de oorlog zaten ook de kerken vol. Waarom zijn juist de arme staten in het zuiden van Amerika zo ongelooflijk religieus? Omdat ze weten dat ze hun leven niet in hun eigen handen hebben. Mensen zullen hun lot moeten accepteren. Zoals de mensen in Oost-Europa zich onder invloed van de slavisch-orthodoxe kerk volstrekt aan hun lot onderworpen hebben zijn wij naar de andere kant doorgesloten, en hebben we het lot volstrekt genegeerd.'

In Nederland heerst nog steeds de gedachte dat religie eigenlijk op zijn retour is, en dat de rest van de wereld net zo seculier zal worden als West-Europa. Maar intussen groeien allerlei religieuze bewegingen als nooit tevoren, ook in Nederland.

'Dat verbaast me niks. De EO is ook al jaren een heel dynamische, goed georganiseerde volksbeweging. In Amerika is die ontwikkeling al heel lang gaande. Nu is Europa nog vrij seculier, over vijftien jaar zou dat best eens heel anders kunnen zijn. Maar ik denk wel dat godsdienst hele andere vormen zal krijgen dan

de traditionele kerken. Dat zoekt zijn eigen weg. De geloofsbeleving zal individueler worden, en emotioneler ook. Ik ben ervan overtuigd dat de behoefte aan religie in de eenentwintigste eeuw veel groter zal worden, ook in West-Europa.'

In 'De eeuw van mijn vader' schreef u dat het tijd is om bruggen te slaan door de tijd, om naast de voorgaande generaties te gaan staan: dat doorbreekt onze eenzaamheid in de geschiedenis. Zo kan ook de geschiedenis troostrijk zijn. Is dat een achterliggend idee in uw boeken?

'Ik zie het niet als een opdracht die boodschap uit te dragen. Het is meer zo dat ik die kant op ben gegroeid. Vanuit de geëngageerde journalistiek in het hedendaagse bij De Groene Amsterdammer ben ik in mijn boeken langzamerhand geëngageerde journalistiek in het verleden gaan bedrijven. In Europa heeft dat heel sterk: dat je niet alleen solidair kunt zijn in deze tijd maar ook in het verleden, zodat je beter begrijpt wat er gebeurd is. De vraag: 'Wat zou ik doen als ik in hun schoenen stond?' speelt door het hele boek heen: het is een soort zoektocht naar wat mensen bezielde. Die houding kan bijdragen aan meer begrip voor wat in het verleden gebeurd is, maar ook aan meer begrip van jezelf.'

U bent opgegroeid in een gereformeerd domineesgezin. De kerk heeft u in uw studententijd vaarwel gezegd, maar het geloof speelt op de achtergrond nog een rol. Wat voor betekenis heeft de bijbel voor u? Is het een bepalend boek voor uw werk?

Mijn hele opvoeding is ermee doortrokken. De bijbel heeft nu heel weinig betekenis voor me, maar tegelijkertijd heel veel. Ik loop soms even naar de bijbel om een citaat op te zoeken, zoals ik ook doe met andere boeken. Maar de basis van mijn denken is heel bijbels. Ik voel me sterk verbonden met het christelijke idee van religare: opnieuw verbinden, van eenheid, van de bevrijding van schuld. Veel geloof is vooral schuldgevoel. Ik denk dat de boodschap van de bijbel juist vergeving is, bevrijding van schuld, en overgave. Dat laatste geldt voor elke religie, maar het mooie van het christendom is, dat het gaat om overgave in verantwoordelijkheid. Idealiter is dat een mooie belans. We moeten woekeren met onze talenten, maar ook leren accepteren dat we niet alles in de hand hebben. In die zin zullen we religieuzer moeten worden.'

uit: Roodkoper, 9e jaargang, nummer 3 – herfst 2004